

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar**

TÉZISEK

KOVÁCS DÁVID

**A KÖZÖSSÉGI IDENTITÁS VÁLTOZATAI SZABÓ DEZSŐ
ÉLETMŰVÉBEN**

**Témavezető:
Dr. Kiss Gy. Csaba Dsc., habil.**

**Történettudományi Doktori Iskola
Művelődéstörténeti Doktori Program**

Budapest, 2011

KUTATÁSI TÉMA ÉS MÓDSZER

Jelen értekezés abból a kutatásunk kezdetén irányadó tématervből fejlődött ki, amely Szabó Dezső magyarságtudatának - mint az író életművét átható és meghatározó közösségi identitásnak - rekonstruálását és bemutatását tűzte ki feladatul. A közösségi identitás fogalmának alkalmazásakor Jan Assmann meghatározásából indultunk ki, aki azt az egyén „Mi-tudataként”, közösségi „hovatarozás-tudataként” definiálta. Írásunkban tehát ezen meghatározás értelmében használtuk a közösségi identitás fogalmát.

Elfogadtuk Jan Assmann azon megállapítását is, miszerint minden közösségi identitás, így a nemzeti identitás is valamifajta „identitásbiztosító tudáson” nyugszik, amely választ ad a „kik vagyunk mi” és a „mi a teendők” kérdéseire. A fenti kérdésekre adott Szabó Dezső korabeli válaszok, mint a nemzeti eszme gondolati összetevői, elsősorban a nemzetkarakterológiai vélekedésekben, a nemzetfogalom meghatározásokban, a közösség hivatására vonatkozó elképzelésekben, valamint a történelmi tapasztalatot narratívákba rendező, szimbólumokba sűrítő múltértelmezésekben jelentek meg. Ebből fakadóan munkánkban, amely Szabó Dezső közösségi identitásának feltérképezésére vállalkozik, kiemelt figyelemben részesítettük az író azon gondolatait, amelyek magyarsághépe, nemzetfogalmára, a magyarság hivatására vonatkozó elképzeléseire, valamint múltszemléletére vetnek fényt.

Megközelítésünk a fenti szemléleti és fogalmi adaptációk mellett is egy ponton nem követte Jan Assmannét. Felfogásunk szerint ugyanis a nemzeti eszme mint „identitásbiztosító tudás” korántsem olyan egységes és egyöntetű a közösség tagjainak körében, mint azt Assmann elmélete sugallja. Meglátásunk szerint eltérő képzeteken, „identitásbiztosító tudáson” nyugvó „Mi-tudatok” kapcsolódhatnak egyazon közösséghez. Nem pusztán arra gondolunk, amire John A. Armstrong éppen a magyar nacionalizmus példáján keresztül felhívta a figyelmet, nevezetesen hogy egy nemzeti közösségen belül különböző, egymással akár rivalizáló múltértelmezési sémák, „mítoszok” létezhetnek anélkül, hogy ez a polifónia a közösség tagjaiban az összetartozás-tudatot gyengítené. Az eltérő tartalmú „Mi-tudatokra” való utalással mindenekelőtt Friedrich Meinecke több mint száz éve felvetett és mára feledésbe merült gondolatához kapcsolódunk, amelynek értelmében az eszmék, így a nemzeti eszme nem valamifajta szupraindividuális elvontság, hanem egyes emberek érzelem- és gondolat kifejeződése, amely mindig egy személyes világképbe ágyazódik. Ezen személyes világkép feltérképezése nélkül az abból kinövő eszme megértéséig sem juthatunk el.

Tulajdonképpen ezen felismerésre épül munkánk, amely Szabó Dezső közösségi identitására úgy tekint, mint egy egyszeri, sajátos, megismételhetetlen személyiség egyedi gondolat kifejeződésére.

Ez a szemléleti alapállás éles határvonalat jelöl ki munkánk, valamint az úgynevezett modernista és szimbolista nacionalizmuselméletek megközelítési módja között. Mindkét irányzat képviselői a nemzeti identitásra és eszmére elsősorban mint a közösségi integrációt előmozdító tényezőre tekintenek. Elgondolásaik értelmében a nemzeti eszme, valamint a hozzá kapcsolódó „mítoszok” a társadalmi kohézió és homogenizáció funkcióját töltik be. A különbség a két nézetrendszer között abban áll, hogy míg a modernista-instrumentalista elméletek a nacionalizmusban kártékony, a hatalmi elit által mesterségesen kreált, „kitalált hagyományokra” épülő ideológiát látnak, addig a szimbolisták a nemzeti identitásban mélyre nyúló történelmi-kulturális gyökereik okán pozitív, a társadalmi összetartozást termékenyen elősegítő erőt ismernek fel. Mindkét megközelítés a nemzeti eszmét integráló szerepével összefüggésben normatívnak és egységesnek, valamifajta szupraindividuális valóságként fogja fel.

A személyes világképbe ágyazott nemzeti eszme tézise mellett a munkánkat meghatározó másik fontos gondolati tartópillért az a felismerés adja, miszerint a nemzet mibenlétével foglalkozó szerzők elmékedéseiben a legkritikább esetben választották el a nemzet ügyét az emberiség ügyétől. Igaz ez a kijelentés a „klasszikusokra”, J. G. Herderre, G. W. F. Hegelre és J. G. Fichtére, tehát azon gondolkodókra, akik a nemzetre vonatkozó eszme-futtatások szemléleti pályáit - gondoljunk itt csak a népszellem fogalmára, a nemzeti nyelv szerepét taglaló képzetekre, vagy az emberiség ügyét előmozdító nemzeti hivatásteljesítések egymást követő láncolatának eszméjére - egészen a jelenig hatóan kijelölték. A tétel valóságfedezetét magyar vonatkozásban is konstatálhatjuk. Elég itt csak a legismertebb példákra utalnunk: Széchenyi István és Eötvös József írásaira, vagy a két háború közötti időszakból Babits Mihály, Németh László, vagy Joó Tibor tanulmányaira, amelyeket egyaránt az emberiség és a magyarság ügye iránti kettős felelősség hatotta át. Nyugodtan bevonhatjuk ezen felsorolásba Szabó Dezső nevét is. Jegyezzük meg, hogy sajnálatos módon ezen összefüggés teljesen kiszorul a nemzet és nacionalizmus kérdésével foglalkozó kortárs történelmi és szociológiai gondolkodás látószögéből.

Az előbbieken taglalt belátás összefügg azzal az általánosabb észrevétellel, miszerint egy ember nem csak egy „Mi”-hez sorolhatja önmagát, bár rendszerint mindenkinek van domináns közösségi identitása. Szabó Dezső esete annyiban különleges, hogy életművében több közösségi identitás megjelent, ugyanakkor meghatározó szerepet a

magyarsághoz és az emberi nemhez kapcsolódó „Mi-tudat” töltött be. A közösségi identitás utóbbi két változata közötti egyeztetési szándék végigvonul az életművön, azonban élete két szakaszában más játszotta a domináns közösségi identitás szerepét. Míg az 1910-es évek legelejétől egészen *Az elsodort falu* megírásáig Szabó Dezső „Mi-tudata” az emberi nemhez tapadt és a magyarsághoz tartozás periférikus jelentőséggel bírt, addig - *Az elsodort falu* tanúsága szerint - az évtized végére az író számára az elsődleges közösségi identitássá a magyarsághoz való tartozás lépett elő anélkül azonban, hogy az emberiség nembeli egységének perspektívája eltűnt volna az író eszmevilágából. Mindebből szervesen következik, hogy megtévesztő lett volna pusztán Szabó Dezső magyarságtudatát elemzésünk tárgyává tenni anélkül, hogy az író közösségtudatának más formáit ne vonnánk vizsgálódásunk körébe.

Jól tudjuk, az előbbi gondolatok Szabó Dezső közösségi identitásáról nehezen illeszthetők abba a Szabó Dezső-recepció által kialakított, a szakmai köztudatban is élő Szabó Dezső-képbe, amely az író életművének egyik meghatározó vonásaként tartja számon etnikai-nyelvi megalapozású nemzetszemléletét, miközben homályban hagyja azt a tényt, hogy az 1910-es évek első két harmadában az író számára a magyarsághoz tartozás csekély jelentőséggel bírt, valamint hogy az emberi nem egységének és közös sorsának a képzete Szabó Dezső szemében nem veszítette el orientáló erejét a két világháború közötti időszakban sem. Ennek okát, vagyis hogy lényeges mozaikdarabok hiányoznak a Szabó Dezső-képből, a „hatástörténet hatásában” kell keresnünk.

Az értékítéleteikben merőben különböző értelmezési hagyományok abban megegyeznek, hogy figyelmüket kizárólag Szabó Dezső magyarságtudatára irányítják, megfeledkezve közösségi identitásának egyéb formáiról. Három jelentős értelmezési hagyományvonalat különböztethetünk meg, amelyek kezdetén Szekfű Gyula, Lukács György, valamint maga Szabó Dezső áll.

Szekfű az író szerepének értékelésekor kizárólag *Az elsodort faluval* kezdődő periódusból indult ki. A történész írásaiban Szabó Dezsőnek a fiatal generációkra gyakorolt hatását emelte ki, többek között az ifjúság nemzetszemléletének formálásában tartotta meghatározónak a Szabó Dezső-i inspirációt. Értelmezése szerint Trianon után Szabó Dezső képviselte tovább Ady Endre magyarságszemléletét, kifejezve azt a századforduló óta jelenlévő törekvést, amely a közösségi érzés súlypontját a történelmi Magyarország állampolgárainak egészét átfogó nemzetfogalomtól az etnikai-nyelvi közösségbe kívánta áthelyezni.

Az állampárti időszakban Szabó Dezső megítélésének alapjait Lukács György 1945 utáni írásai fektették le, amelyek az író helyét az irracionális „ész trónfosztó” történeti-gondolati áramába jelölték ki. A kompromittáló pozicionálásban nem elsősorban az vezette Lukácsot, hogy Szabó Dezső „veszélyes” szellemi örökségét kigyomlálja a magyar közgondolkodásból, hanem sokkal inkább az motiválta, hogy a halott írón keresztül a megbélyegzett szellemi áramba rántsa a nagyon is vitális népi írói tábor. Lukács *Az ész trónfosztása* című művében az irracionális egyik szükségszerű velejárójaként láttatta a fajelméletet. Ebből az értékelési keretből értelemszerűen kiszorultak olyan tények, életrajzi mozzanatok, mint Szabó Dezsőnek az 1910-es évek első két harmadára jellemző polgári radikális orientációja, szociáldemokrata szimpátiája, internacionalizmusa, miként csaknem haláláig kitartó haladáshite, emberiségkultusza. A Lukács-i gondolati mintázatot követte Szabó Dezső megítélését illetően a népi írókról szóló 1958-as párt állásfoglalás, miként az 1960-as évek közepén megjelent, Nagy Péter tollából született Szabó Dezső monográfia. Nagy Péter könyvében, valamint a gondozásában kiadott Szabó Dezső önéletrajzban mindenáron - a gondolati salto mortalékon át a durva hamisításig - bizonyítani kívánta alaptételét, miszerint a Szabó Dezső-i életmű lényege, konstans eleme a gondolati irracionális, valamint a „faji mítosz”.

A Szabó Dezső által 1919 után megrajzolt önkép szintén szerepet játszott az írói eszmevilág, életpálya bizonyos motívumainak köztudatból való kihullásában. A forradalmak bukása után sokan Szabó Dezső szemére vetették korábbi, a *Nyugatban*, illetve a *Huszedik Században* megjelent írásainak polgári radikális eszmeiségét. A „szélkakasság” vádjával szemben Szabó Dezső az önmagáról kialakított képpel azt kívánta megerősíteni, hogy ugyan különböző eszközökkel, de élete folyamán töretlenül a magyarság szemszögéből és érdekében fogalmazta meg gondolatait. Ennek alátámasztása végett adta ki korábbi tanulmányait *Egyenes úton* címmel megjelent kötetében, ezzel is bizonyítandó eszmei következetességét. A kívánt célt szolgálta a korábbi tanulmányok szelekciója, amely az önképnek ellentmondó írásokat eleve kiszűrte, miként a kötetbe beemelt tanulmányok „átjavítása” is ezen intenciót tükrözte.

Jól érzékelteti az író szándékait - valamint a közösségi identitásában bekövetkezett változást - az a mód, ahogy *A magyar tanárság pszichéjéhez* című 1911-es, eredetileg a *Nyugatban* megjelent tanulmányt az 1920-as megjelenésű kötetben átirta. Az eredeti írásban a következőt olvashatjuk a fiatal tanárok számára követendőnek állított politikai-társadalmi orientációról és cselekvésről: „Belátja, hogy a soknyelvű, fajú, felekezeti Magyarország mozaikdarabjait csak két dolog tarthatja egységbe: 1. az anyagi jólét. 2. a szellemi kultúra.

Igyekeznek tehát lehetőleg nullra redukálni a felekezeti és letörni a faji érzés érdekességét, agresszív nyúlványjaival”. A tanulmánykötetben az imént idézett mondat már így szerepel: „Belátja, hogy a soknyelvű, fajú, felekezeti Magyarország mozaikdarabjait csak két dolog tarthatja egységbe: 1. az anyagi jólét. 2. a szellemi kultúra. A szolidaritás alapját a faji öntudatban, az univerzális nyomorúságban és kultúrszükségletben látja”. Mint látható, a „faji érzés agresszív nyúlványainak” letörési szándéka a „faji öntudat” kívánalmába fordult át kilenc év leforgása alatt.

Az író közösségi identitásának változatlanlanságát hangsúlyozó, a valósággal ütköző stilizált önképet Gombos Gyula könyve élte tovább. A Szabó Dezsőről írt monográfiájában a magyarság létérdekeit egy életen keresztül még a „baloldal táborában is” középpontba állító gondolkodó portréját örökítette meg, aki a szocializmus felé is a magyarság sebeinek begyógyítása érdekében fordult.

Munkánkkal szándékunk szerint a Szabó Dezső-i gondolati építmény homályban álló részeit megvilágítva a „hatástörténeti hatás” nyomán létrejött képnél valóságosabb ábrázolását adjuk az író magyarságtudatának, valamint - ettől elválaszthatatlanul - közösségtudata más formáinak.

A DISSZERTÁCIÓ SZERKEZETE ÉS EREDMÉNYEI

A disszertáció négy nagyobb egységre tagolódik. Az első fejezetben annak a módszertani-történelemszemléleti hagyományvonalnak a bemutatására vállalkozunk, amely értekezésünket is inspirálta. Ezen ismertetés keretében adunk számot a munkánkat irányító módszertani szempontokról.

A második fejezetben a legfontosabb módszertani szempontnak megfelelően Szabó Dezső világképének, vagyis érték- és célképzeteinek feltérképezésére kerül sor. Azt elemezzük itt, hogy az emberi egzisztencia alapkérdéseire adott Szabó Dezső-i válaszok mennyiben és miként kapcsolódtak össze az író eszmevilágában a „közösség”, az emberi társulás különböző formáival. A fejezet értekezésen belüli kiemelt jelentősége abból fakad, hogy meggyőződésünk szerint ezen kapcsolódás mikéntje határozza meg Szabó Dezső közösségtudatának, valamint magyarságtudatának alapvonását.

A harmadik fejezetben Szabó Dezső első - 1911 és 1917 közötti - írói-közírói korszakához tapadó, a nemzeti kérdést érintő eszméit vonjuk vizsgálódásunk körébe. Egyik

fontos módszertani szempontunknak megfelelően Szabó Dezsőnek a nemzet mibenlétéről formált gondolatait úgy mutatjuk be, hogy egyben megrajzoljuk azt a szellemi háttérrel, amelyben gondolatai elhelyezhetők és értelmezhetők. Ennek módja a kortársak részben párhuzamosan haladó, részben ellentétes, adott esetben vele konfrontálódó nézeteivel való összehasonlító elemzés. Ennek megfelelően először vázlatos képet rajzolunk a dualizmus utolsó két évtizedének uralkodó, a hivatalosság pecsétjét is magán viselő nemzetszemléletéről, kiemelve annak legfontosabb jellemzőit. Ezek után ezen nemzetszemlélettel polemizáló, annak hivatkozásrendszerét támadó szociáldemokrata, illetve polgári radikális, a nemzet tárgyában született eszmefuttatásokat mutatjuk be. Mindezek után kerül sor Szabó Dezső ezen irányú gondolatainak rekonstruálására. A polgári radikális, a szociáldemokrata és a Szabó Dezső-i eszmefuttatások közös jellemzője, hogy azok értelmében az elsődleges közösségi identitását nem a nemzethez tartozás, hanem az emberiség nembeli egységének képzele határozza meg. A fejezet végén megkíséreltük rekonstruálni azt a magyarság háborús szenvedései érlelte lelki folyamatot, amelynek nyomán Szabó Dezső világképén belül a közösségi identitások hierarchiája megváltozott. Végül, mint megkerülhetetlen kérdésről, Ady Endre magyarságszemléletének lényegi vonásáról kívánok képet adni, elhelyezve azt a korábban vizsgált megközelítések koordinátarendszerében.

A negyedik részben azt tekintjük át, hogy *Az elsodort faluval* kezdődő negyedszázad során hogyan formálódott, tartalmában milyen változáson ment keresztül Szabó Dezső magyarságképe és fogalma, a magyarság hivatására vonatkozó elképzelései, valamint múltszemlélete. Ezek mellett további tematikai egységként szerepel a fejezetben az állam és közösség viszonyával, az optimális állami keretek kérdésével foglalkozó Szabó Dezső-i elképzelések bemutatása.

Kutatásunk három fontos eredményét érdemes kiemelnünk. A disszertációban kimutattuk, hogy az 1910-es évek első két harmadában a Szabó Dezső-i világkép lényegi vonását jelentette, hogy az emberi egzisztencia alapkérdéseire adható válaszok az emberiséggel azonosított „közösséghez” kapcsolódtak: a közösség akarata az igazság forrásaként, a közösség érdekében mozduló tett az etikus élet alapjaként, a közösség emlékezetében megőrzött élet a „halhatatlanság” egyetlen módjaként jelent meg. Az egyéni és közösségi célok harmóniáját a közösség tagjainak egyező értékkepzetei, „pszichikai egysége” biztosította volna.

Azt is levezettük elemzésünkben, hogy az író világképének előbbi összetevői az után is megmaradtak, hogy az író szemében - *Az elsodort falu* megírásához kapcsolhatóan - már nem az emberiség, hanem a magyarság töltötte be a par excellence közösség szerepét. Úgy is

fogalmazhatunk, hogy Szabó Dezső eszmevilágában a közösség „egyénmegváltó” szerepe változatlanul tovább él, azonban a Szabó Dezső-i Utópia polgárainak köre, vagyis a „közösség” az egész emberiségről a magyarságra szűkült le.

Munkánk másik fontos eredménye, hogy a „hatástörténeti hatás” ellenében kimutattuk: Szabó Dezsőnek a háború előtti, a nemzeti kérdés kapcsán megfogalmazott gondolatai a korabeli szociáldemokrata, polgári radikális elképzelések koordinátarendszerében helyezhetők el.

A világképelemzéssel, valamint Szabó Dezső háború előtti gondolatainak fenti pozicionálásával Szabó Dezsőnek a magyarság mibenlétére vonatkozó két háború közötti elgondolásai is más megvilágításba kerültek. Elemzésünkkel elsősorban az író nemzetfogalmáról, valamint műltszemléletéről sikerült a szakirodalomban szereplőnél összetettebb, árnyaltabb képet adnunk.

Kapcsolódó publikációs lista:

1. Szabó Dezső Kelet-európai konföderációja. Kút, 2008. 4. sz. 65-81.

2. Trianon és a revízió kérdése Szabó Dezső politikai publicisztikájában. Első Század, 2008. 1. sz. 281-297.

3. Szekfü Gyula nemzet- és államszemléletének bírálata Szabó Dezső publicisztikájában - a kritika kontextusai. Kút, 2009. 1. sz. 57-73.

4. Szabó Dezső protestantizmus-szemlélete. In: „Zengett Színonon a zsoltár” A magyar kálvinizmus kulturális és civilizációs hatásai. Szerk.: Kulin Ferenc és Veliky János. Budapest, Argumentum Kiadó. 2010. 160-181.